

Ideologii difuze în domeniul identitar-etnic

Dumitru Sandu

Universitatea București

Analiza argumentează, pe baza unor date de sondaj, că naționalismul este, la nivelul populației din România anilor 2000, un fenomen identitar cu fațete și determinări multiple. Alături de naționalismul de segregare, de tip agresiv, se înregistrează și un naționalism identitar, de simplă afirmare a valorilor etnice în condiții de toleranță, de intensitate mai mult sau mai puțin accentuată. Formele agresive ale naționalismului, precum și intoleranța etnică extremă sunt alimentate nu de sărăcia materială, ci de nivelul redus al educației și de percepția difuză a unor stări anomice în societate. Opțiunile electorale ale populației par să fie mai puțin sub semnul dezbaterilor în termeni de ideologii naționaliste și mai mult legate de percepțiile de stări anomice. Potențialul electoral al temelor corupției, al proastei funcționări a instituțiilor, a celor juridice în special, pare să fie, din perspectiva datelor analizate, extrem de ridicat.

Scopul studiului de față este acela de a pune în circuit câteva constatări care pot face mai clare atitudinile populației în legătură cu diversitatea socială dată de grupurile etnice, religioase, rezidențiale sau de altă natură. Tema majoră implicată în discuție este cea a concepțiilor sociale despre egalitate și libertate. Ce drepturi au minoritarii în concepția majoritarilor, majoritarii în viziunea minoritarilor, cum poate fi organizată interacțiunea socială astfel încât organismul social să lucreze în condiții de diversitate socială și culturală în creștere? Care sunt, în ultimă instanță, la nivel de conștiință socială difuză, ecourile clasicei triade a principiilor de „egalitate-libertate-fraternitate”?

Datele de sondaj de opinie permit nu atât o măsurare a intoleranței, discriminării și extremismului (caseta 2) din societate, cât evidențierea circuitului pe care îl au ideologiile¹ sociale difuze asociate (in)toleranței². În condițiile în care ideologiile populației sunt frecvent invocate în spațiul public drept argument pentru diferite opțiuni sau acțiuni politice sau de politică socială este util, cred, să se încerce o descifrare sistematică a unora dintre ideologiile sociale din aria tematică a toleranței/intoleranței sociale.

Analiza are un caracter preponderent exploratoriu, în condițiile în care studii anterioare pe tematica respectivă sunt extrem de puține³.

Notă. O primă formă a acestui material a fost redactată pentru Institutul de Politici Publice (IPP) în cadrul caietului *Intoleranță, discriminare și autoritarism în opinia publică*, România, septembrie 2003 (disponibil și pe Internet la adresa http://www.gallup.ro/download/IPP-Gallup_CaietSondajExtremism-2003.pdf), în cadrul comentariului „Ideologii difuze în domeniul (in)toleranței sociale”. Redactarea prezintă dezvoltată tema caracterului contradictoriu al ideologiilor difuze și nuanțează unele dintre interpretările inițiale.

Desigur, ideologiile sunt o „materie primă” extrem de importantă în construirea și menținerea unui edificiu social. De aici nu decurge însă că o simplă inventariere a opiniilor prin sondaj poate fi sursă de etichetare a unui grup sau a unui segment social ca intolerant sau discriminatoriu ori extremist.

Naționalismul între universalism și particularism

Există un singur tip de naționalism și acela se traduce prin respingerea celorlalte grupuri etnice sau naționale? Voi încerca să dau un răspuns la această întrebare din perspectiva unui sondaj GALLUP-IPP⁴. Datele respective vorbesc despre ideologii

difuze, cu grad redus de structurare, existente la nivelul populației. Este adevărat că multe dintre opiniile susținute sau respinse de către populație vin din lumea politicienilor, a mass-media sau a specialiștilor. Aceasta nu anulează însă caracterul lor difuz, nestructurat.

Starea de opinie a populației indică patru tipuri de orientare națională :

- naționalism identitar moderat, manifest în special în zonele mai dezvoltate ale țării ;
- naționalism identitar accentuat, manifest în special în zonele sărace ale țării ;
- naționalism de segregare, de promovare a ideologiilor apropiate de ideile de separare etnică ;
- ideologii ale afinității naționale reduse.

Tabelul 1. Segregare și „mândrie” în definirea orientării naționale (%)

„În ce măsură sunteți de acord cu următoarele afirmații?”		Tipuri de orientare națională*				Total
		1. naționalism de segregare	2. persoane cu afinitate națională redusă	3a. naționalism identitar moderat (de zonă bogată)	3b. naționalism identitar accentuat (de zonă săracă)	
„Oamenii de altă naționalitate decât cea română ar trebui să părăsească România”	non-răspuns	4,3	9,6	2,9	9,9	7,2
	dezacord	24,7	83,3	92,9	89,0	78,3
	mai degrabă de acord	20,3	5,4	2,4	0,5	5,1
	acord deplin	50,6	1,7	1,8	0,5	9,4
	total e°antion	100	100	100	100	100
„Sunt mândru că sunt român”	non-răspuns			1,2	4,5	2,2
	dezacord	3,0	33,1	10,0	1,4	9,2
	mai degrabă de acord	5,2	62,3	24,8	7,1	20,7
	acord deplin	91,8	4,6	64,0	87,0	67,9
	total e°antion	100	100	100	100	100
Ponderele tipului de orientare națională în total e°antion		17	17	25	41	100

Calcululele sunt efectuate numai pe sube°antionul de români, 1 384 persoane.

* Cele patru tipuri de orientare națională au fost generate în baza unei analize cluster pornind de la un set de 14 indicatori (vezi chestionarul GALLUP-IPP⁵, B1_a la B1_o, cu eliminarea întrebării B1_i). Cei 14 indicatori de orientare națională s-au grupat, prin analiza factorială, în trei factori sau dimensiuni latente care grupează întrebările B1 a-h, l B1 j, k °i B1 m, n, o din chestionarul Gallup-IPP. Analiza cluster a fost aplicată pe setul de 1 384 de cazuri × 3 variabile generate factorial.

Persoanele care manifestă un naționalism de tip identitar pot fi recunoscute prin faptul că își afirmă identitatea națională prin aderența la anumite valori sau entități asociate cu grupul național propriu fără a nega altor națiuni sau grupuri etnice drepturile lor. Persoanele respective exprimă un puternic acord cu afirmații de genul „Îmi place limba română”, „Îmi place România”, „Sunt mândru că sunt român”, „Simt că România este țara mea”, dar cu un foarte accentuat dezacord față de orientările de segregare etnică (tabelul 1). Naționalismul identitar are intensități și accente diferite în funcție de situația economică percepută și de nivelul de dezvoltare a zonei de rezidență. Nivelul moderat al naționalismului identitar se manifestă în regiunile în care nivelul mediu de dezvoltare este mai ridicat și pentru persoanele ce au o percepție pozitivă a situației lor economice actuale comparativ cu cea anterioară. În schimb, naționalismul identitar accentuat este specific zonelor sărace și persoanelor care au o percepție negativă a situației economice actuale (tabelul 4).

Deși delimitarea între diferitele grupări de orientare națională este dificil de făcut, existând totdeauna zone de incertitudine, de graniță difuză între diferitele segmente sociale, se poate estima că ponderea persoanelor cu orientare naționalistă neagresivă, identitară este de aproximativ două treimi din populația adultă a țării. Segmentul de populație care pare să fie mai apropiat de polul naționalismului de excludere, favorizând ideile de segregare etnică, este de aproximativ 17%. Cu o pondere egală apar și cei care au o foarte slabă aderență la ideologiile naționaliste, indiferent de tipul lor identitar sau exclusivist.

Orientările ideologice radicale din sfera naționalismului⁶ au o pondere apropiată de 9 procente și se concentrează covârșitor în categoria celor cu naționalism exclusivist.

Diferitele orientări în domeniul identității naționale au puternice rădăcini în spațiile de viață ale oamenilor, sunt legate de compoziția etnică a localităților de rezidență, de starea materială percepută a gospodăriei, capitalul uman disponibil, gradul

Caseta 1. Despre măsurarea naționalismului prin sondaje de opinie

Extinderea fenomenelor naționaliste evidențiate prin cercetări calitative sau cantitative este în funcție de definirea conceptului. Este adevărat că „diversele definiții ale naționalismului sunt contradictorii tocmai datorită diversității fenomenului însuși. Prea mulți observatori s-au mulțumit să teoretizeze asupra naționalismului, fără a căuta suficiente evidențe empirice” (Dogan, 1999, 45).

În contextul acestei analize, în funcție de natura datelor disponibile (opinii pentru care contextul este puțin specificat), naționalismul va fi înțeles ca specie a fenomenelor identitare (Abdelal, 2003). Prin răspunsuri la întrebările din chestionar se înregistrează percepții, definiții personale ale unei identități sociale.

Principala distincție adoptată în interpretarea datelor asupra naționalismului, în cadrul acestei analize, este cea dintre naționalismul identitar și cel exclusivist/de segregare. Primul este raportare afirmativă de apartenență și loialitate la propriul grup, iar cel de-al doilea reprezintă simultan raportare de loialitate la propriul grup și raportare negativă la cele diferite, comparabile. Distincția dintre naționalismul identitar și cel de segregare este consistentă cu cea dintre „naționalismul universalist” și „naționalismul particularist”: „Acest naționalism particularist se află în aceeași relație cu naționalismul universalist, ca egoismul cu individualismul – egoismul fiind urmărirea propriilor interese fără a ține seama de interesele altora, iar individualismul fiind doctrina conform căreia este legitim să-ți urmărești propriile interese în aceleași condiții în care alții sunt liberi să și le urmărească pe ale lor” (Barry, 2000, 256).

de izolare a localității. Vecinătatea în sine este un factor de producere a toleranței sau intoleranței etnice. Comunitățile omogene sub aspect etnic sunt expuse în mai mare măsură riscurilor de intoleranță etnică (tabelul 2).

Naționalismul identitar moderat este specific persoanelor mulțumite de evoluția situației lor economice, relativ religioase și cu

grad sporit de încredere în oameni și care locuiesc preponderent în localități cu diversitate etnică redusă din județe dezvoltate (tabelul 3). Naționalismul identitar de intensitate ridicată este specific persoanelor cu nivel redus de educație, cu puțină experiență de viață în afara localității de rezidență (nu au călătorit în străinătate), rezidente în localități mici, izolate, din județe relativ sărace.

Tabelul 2. Orientări identitare și diversitate etnică locală (%)

„În localitate există persoane de altă etnie decât dvs?”	Tip de orientare națională				Total
	1. naționalism de segregare	2. persoane cu afinitate națională redusă	3a. naționalism identitar moderat (de zonă bogată)	3b. naționalism identitar accentuat (de zonă săracă)	
Da	13,4	18,6*	26,9	41,1	100,0
Nu	28,9*	11,3	21,6	38,2	100,0
	16,0	17,3	26,0	40,6	100,0

* Calculele sunt efectuate numai pe subeșantionul de români. Numai în celulele respective se înregistrează asocieri semnificative între valorile de pe linie și cele de pe coloană (conform rezultatelor prin reziduuri standardizate ajustate).

Tabelul 3. Profilul persoanelor care susțin diferite tipuri de naționalism

	Tip de naționalism	
	orientat identitar moderat (de zonă bogată)	orientat spre segregare (nașunea proprie ca excludere a altora)
adulți		
bărbați		femei
	educație redusă	nesalariați
	nu citesc frecvent cărți	nu citesc frecvent cărți
	au multe relații	
	au experiență redusă de migrație în străinătate	
consideră că în prezent trăiesc mai bine decât cu cinci ani în urmă		
autoritar	autoritar	autoritar
religios		
cu încredere în alți oameni		
	locuiește izolat (la margine de județ)	locuiește în localități mici
locuiește în județ dezvoltat	locuiește în județ sărac	
locuiește în mediu de diversitate etnică redusă		locuiește în mediu de diversitate etnică redusă

Tabelul prezintă în formă simplificată rezultatele a trei modele de regresie multiplă în care predictorii sunt identici, iar variabilele dependente sunt scoruri factoriale ce măsoară intensitatea orientării pentru cele trei tipuri de naționalism.

Toate cele trei forme de naționalism – identitar-moderat, identitar-accentuat și exclusivist – sunt, psihologic, susținute prin aderență la autoritarism.

Naționalismul identitar moderat este maxim în zona formată de județele Buzău-Brăila, Cluj-Mureș și în București. Forma accentuată a naționalismului identitar este de întâlnit mai ales în Bistrița-Năsăud – Sălaj, Alba-Hunedoara, sudul Olteniei, Dobrogea, Banat și Botoșani-Vaslui. Formele de naționalism de tip exclusivist, de segregare, au o probabilitate mai mare de manifestare în nordul Olteniei, sudul Munteniei și vestul Moldovei.

Fiecărui dintre cele trei tipuri de naționalism îi sunt asociate ideologii diferite. Naționalismul identitar-moderat este asociat cu o cultură a deschiderii, cu toleranța. Varianta identitar-accentuată a naționalismului apare în aceeași familie cu ideologiile de tip autoritarist și fundamentalist. Naționalismul de segregare sau de excludere este

asociat cu ideologiile care favorizează violența ca soluție și cu percepția de tip anomic a mediului social. Constatările anterioare indică o puternică structurare a celor trei tipuri de naționalism în viața socială românească, o semnificativă asociere a lor cu ideologii de tip diferit. Rezultă că naționalismul identitar moderat este ideologia apropiată unei culturi a deschiderii, iar naționalismul de excludere este în bună măsură reflex al unei stări de anomie socială și e asociat ideologiilor violenței.

Ecoul politic al orientărilor naționale este relativ redus (tabelul 4). PNL are susținători în principal în zona naționalismului identitar moderat. Indecșii, segmentul electoral cel mai numeros, nu par să fie sensibili la nici una dintre variantele de naționalism. Nu există nici un partid politic ce are susținători în principal din categoria persoanelor orientate spre naționalismul exclusivist.

Datele indică faptul că nu naționalismul de o formă sau alta este principala axă de structurare a opțiunilor electorale. Sentimentul de anomie socială, de îngrijorare în legătură cu gradul de corupție și de neaplicare a legilor pare să fie un factor mai important în registrul ideologiilor sociale

Tabelul 4. Orientare națională și opțiune electorală la populația românească (%)

Opțiune electorală	Tip de orientare națională				Total
	1. naționalism de segregare	2. persoane cu afinitate națională redusă	3a. naționalism identitar moderat (de zonă bogată)	3b. naționalism identitar accentuat (de zonă săracă)	
PSD	27,7	15,5 ⁻	27,5	28,4	25,8
PNL	4,3 ⁻	13,0	14,6 ⁺	9,8	10,6
PRM	15,2	8,8	12,2	12,4	12,2
PD	3,0	5,0	5,1	6,6	5,4
ALTE	1,3	1,3	4,2 ⁺	2,8	2,6
Indecis/non-răspuns	48,5	56,3 ⁺	36,4 ⁻	40,1 ⁻	43,4
	100	100	100	100	100

* Calculele sunt efectuate numai pe subeșantionul de români. +/-: numai în celulele respective se înregistrează asocieri semnificative pozitive/negative între valorile de pe linie și cele de pe coloană (conform rezultatelor obținute prin reziduuri standardizate ajustate).

difuze cu influențe asupra comportamentului electoral.

Susținătorii PSD apreciază că fenomenele anomice din societatea românească actuală au un nivel relativ redus. Pentru simpatizanții PNL, îngrijorarea față de corupție și nerespectarea legilor este de nivel mediu.

Susținătorii PRM nu sunt în principal naționaliști, ci persoane care manifestă un înalt nivel de îngrijorare în legătură cu fenomenele de anomie socială (tabelele 4 și 5). Ideea că societatea românească actuală este una de maximă anomie e respinsă de simpatizanții PNL, PD și PSD.

Tabelul 5. Sentimentul de anomie socială și opțiunea politică (%)

Opțiune electorală	Intensitatea sentimentului de anomie socială* (corupție, dezordine, neaplicare a legilor)					Total
	0. foarte redusă	1. redusă	2. medie	3. mare	4. foarte mare	
PSD	25,6	33,6 ⁺	31,6	26,2	22,8 ⁻	25,8
PNL	10,7	7,8	14,9 ⁺	13,3	9,0 ⁻	10,6
PRM	5,0 ⁻	3,9 ⁻	10,3	12,2	15,5 ⁺	12,2
PD	7,4	8,6	4,6	6,8	4,0 ⁻	5,4
ALTE	1,7	2,3	2,9	2,7	2,7	2,6
Indecis/non-răspuns	49,6	43,8	35,6 ⁻	38,8	46,0	43,4
	100	100	100	100	100	100

Calcululele sunt efectuate numai pe subeantionul de români pentru a putea asigura comparabilitatea cu datele din tabelul 4. +/-: numai în celulele respective se înregistrează asocieri semnificative pozitive/negative între valorile de pe linie și cele de pe coloană (conform rezultatelor obținute prin reziduuri standardizate ajustate).

* Indicele percepției anomiei sociale a fost construit prin numărarea cazurilor în care persoana a exprimat un acord în legătură cu patru formulări relevante pentru domeniu: „Nu contează că există legi, oricum cei de la putere fac ce vor ei”, „În zilele noastre, cei mai mulți care încalcă legea scapă nepedepsiți”, „În prezent, nici tribunalele nu mai fac dreptate oamenilor”, „În România te poți îmbogăți doar pe căi necinstite”. Scorul 0 este pentru cei care nu acceptă nici una dintre formulări, iar 4 pentru cei ce sunt de acord cu toate.

Caracterul contradictoriu al ideologiilor difuze

Ideologiile sociale înregistrate la nivelul populației sunt puternic marcate de inconsistență, de contradicții între diferitele lor componente. Această fragmentare a articulațiilor logice ale ideologiilor difuze este normală. Ele nu au „autor unic” și nu se supun procedeeelor standard de elaborare și verificare asociate cu ideologiile sistematice. În plus, inconsistențele apar și datorită faptului că, pentru unele dintre întrebările formulate în chestionarele de opinie, unii dintre subiecți nu au reflectat niciodată

anterior. Altfel spus, se cer opinii despre teme pentru care nu există încă atitudini structurate social.

Ilustrativ pentru fenomenul de inconsistență a opiniilor pe teme ideologice este faptul că 35% dintre românii care consideră că „oamenii de altă naționalitate decât cea română ar trebui să părăsească România” susțin, în același timp, că ar accepta să aibă maghiari ca rude, prieteni sau colegi de muncă (tabelul 6). Cu alte cuvinte, se înregistrează o opinie inconsistentă de tipul „Cred că cei care nu sunt români ar trebui să părăsească țara, dar, în ceea ce mă privește, aș accepta să am rude, prieteni sau

colegi de etnie maghiară, deși sunt român”. Contradictorie este și opinia celor care nu acceptă punctul de vedere al expulzării celor de altă etnie din țară, dar, pe de altă parte, ar prefera ca maghiarii să nu trăiască în țară. Este adevărat că acest gen de inconsistență este mult mai redus (5% dintre cei care susțin că nu sunt deloc de acord cu afirmația că „oamenii de altă naționalitate decât cea română ar trebui să părăsească România”).

De remarcat faptul că inconsistențe de opinie de genul celei semnalate anterior apar nu la modul strict aleatoriu, ci condiționat social. Persoanele care declară că ar accepta maghiarii în imediata apropiere sau în localitate, dar în același timp susțin opinii extreme (de tipul „Oamenii de altă naționalitate decât cea română ar trebui să părăsească România”, tipul de inconsistență din tabelul 6, intersecție între rândurile 1, 2 și coloanele c, d) sunt, preponderent, din mediul rural, din comunități din Transilvania, cu pondere redusă a minorităților etnice, și au un nivel relativ ridicat al veniturilor⁷. Diferențierile de nivel de educație și de expunere la mass-media nu par să aibă un

impact semnificativ asupra consistenței opiniilor. Cu datele disponibile este dificil să fie găsită o explicație a constatărilor anterior menționate. Cu titlu de ipoteză, se poate susține că fenomenele de inconsistență în ideologiile etnice au o probabilitate mai mare de apariție în mediile sociale de dezbatere intensă pe teme etnice. În acest sens, este de presupus că intensitatea controverselor pe teme etnice e mai puternică în rural decât în urban, în Transilvania decât în Vechiul Regat, pentru persoanele înstărite decât pentru cele sărace și în comunitățile omogene comparativ cu cele eterogene etnic.

O ilustrare și mai clară a aceluiași mod contradictoriu de afirmare a ideologiilor sociale o constituie înregistrarea unui procent de 17 persoane din eșantionul total care susțin în același timp că pentru România este bun un sistem democratic, dar și o conducere de tip militar. Situația se întâlnește mai ales în cazul persoanelor autoritare, bărbați în special, din județele extracarpătice relativ dezvoltate. Prezența autoritarismului în seria factorilor care favorizează inconsistența ideologiilor politice ar putea fi

Tabelul 6. Inconsistență la nivel de ideologie etnică (%)

Ar accepta ca maghiarii să fie	„Oamenii de altă naționalitate decât cea română ar trebui să părăsească România?”					Total
	a. deloc de acord	b. nu prea sunt de acord	c. mai degrabă de acord	d. total de acord	e. non-răspuns	
1. rude, prieteni, colegi	51	37	30*	35*	12	41
2. în aceeași localitate	12	15	13*	13*	14	13
3. în țară	30	35	30	24	30	31
4. în afara țării	5**	8**	13	22	3	8
5. non-răspuns	2	4	15	7	41	7
%	100	100	100	100	100	100
Total N	661	422	71	130	100	1 384

Calculul este efectuat numai pe subeșantionul de români.

* Tipul A de inconsistență.

** Tipul B de inconsistență.

indicativă pentru faptul că o parte dintre inconsistențele ideologice observate provin și din acțiunea unor efecte de „dezirabilitate socială” : o persoană de tip autoritar va fi tentată să susțină soluțiile politice de forță de genul regimurilor militare, dar, în același timp, dacă nu trăiește în medii de izolare, va fi tentată să răspundă la modul corect din punct de vedere politic, susținând opțiunea pentru democrație.

Radicalismul în ideologiile sociale

Invocarea soluțiilor radicale în interacțiunea dintre grupurile sociale la nivelul ideologiilor difuze este simptomatică pentru probleme sociale actuale sau potențiale. Voi încerca în continuare să identific unele dintre zonele ideologiilor sociale difuze în care apar semne de acceptare a unor mijloace de tip radical precum violența, segregarea, privarea de libertate sau fundamentalismul.

Sensul unei astfel de întreprinderi rezidă în tentativa de a ajunge, prin cunoaștere socială, în timp, prin cercetări repetate, la formularea unor fundamente pentru politici sociale adecvate domeniului.

În desfășurarea unei astfel de întreprinderi, voi prefera conceptul de „radicalism” celui de „extremism”. Acesta din urmă este mai greu de operaționalizat⁸ la nivelul cercetării prin anchetă de opinie. Extremismul este negarea unor drepturi umane fundamentale, precum libertatea și egalitatea, prin adoptarea unor mijloace radicale, bazate pe forță. În plan comportamental, se pot face relativ sigur identificările care să ducă la un diagnostic corect. În registrul opiniilor, mai ales când este vorba despre fireasca scoatere din context pe care o operează sondajele, diagnosticarea este mai greu de făcut (caseta 2). În consecință, voi limita analiza la inventarierea situațiilor în care apar opinii de susținere a unor acțiuni publice care implică explicit violența sau segregarea extremă a grupurilor etnice.

Caseta 2. Ce este „extremismul” ?

Calificativul „extremist” apare, cel mai adesea, în legătură cu atribuiri negative precum „fascist”, „totalitarist”, „xenofob”, „rasist”, „antisemit”, „fundamentalist”, „terorist” etc. Apare și în legătură cu ceea ce fac, dar și cu ceea ce afirmă sau susțin unii oameni. Este, în consecință, desemnare de act, dar și de ideologie și atitudine. Și de mișcare socială, dar și de acțiune instituționalizată. Termenii majori de contrast de natură pozitivă sunt, de obicei, „tolerantă” și „democrație”.

Sintetizând opțiuni majore din literatura de specialitate și orientând definiția spre o abordare operațională, în context de sondaj sociologic, voi spune că *extremismul* este : a) acțiune de negare, *explicită sau implicită, a unor drepturi umane fundamentale*, b) folosind, la modul *voluntar, mijloace radicale*, c) care sau duc la apariția unor *situații discriminatorii sau distructive* ori sporesc probabilitatea de apariție a unor astfel de situații.

Drepturile umane a căror negare constituie obiectul acțiunii extremiste sunt cele referitoare la *libertate, egalitate și viață/supraviețuire/demnități umană*. Pe scurt, se poate spune că extremismul se referă la negarea radicală a valorilor democrației, reductibile, în esență, la configurația culturală statuată prin Revoluția Franceză de la 1789.

Separarea, supercontrolul, forța și absolutizarea valorilor proprii sunt principalele mijloace de tip radical prin care se impun soluțiile extremiste de discriminare, distrugere sau umilire a oamenilor.

Mijloacele radicale pot fi adoptate în *domenii diferite* (politic, religios, etnic, economic, social) și *medii diferite* – ideologie sistematică, ideologie difuză, atitudini-sentimente, comportamente explicite, organizații/instituții, mișcări sociale etc.

Diferitele tipuri de extremism sunt identificate în funcție de medii sau domenii de manifestare (politic, religios, rasial), de actorii specifici (extremism al partidelor politice „de dreapta” sau „de stânga”, terorism de stat) sau de mijloacele folosite pentru a-l impune (terorism, segregare rasială, segregare rezidențială etc.).

Folosirea conceptului în planul analizelor științifice empirice, al datelor de opinie în mod special, impune o foarte bună specificare.

În variantă clară, un act este de tip extremist dacă are ca funcție negarea (= atacul, disprețul, blocarea mecanismelor de realizare etc.) valorilor democratice (libertate, egalitate, demnitate umană etc.) prin mijloace radicale (violență, segregare, fanatism, privare de libertate etc.).

De remarcat faptul că apelul la mijloace radicale, în sine, nu este etichetat ca extremism. Numai folosirea violenței împotriva libertății și a egalității este considerată ca act de extremism. Altfel, în funcție de context, poate fi considerată „legitimă apărare”, „prevenire a conflictului” etc.

Există două paliere sau niveluri majore de măsurare a extremismului – cel atitudinal și cel comportamental⁹.

Nivel de măsurare a discriminării sau excluderii	Mecanisme de discriminare/excludere				
	<i>separare, excludere</i>	<i>supercentrare pe propria cultură</i>	<i>supercontrol, suprimare drepturi individuale, civice</i>	<i>crima ca mijloc de acțiune politică</i>	<i>mecanisme cumulate</i>
atitudinal	ideologii difuze sau structurate ale discriminării	fanatism, dogmatism, ideologii de tip etnocentrism, naționalism agresiv etc.	afirmări de personalitate autoritaristă, ideologii totalitare etc.		ideologii totalitare
comportamental (la nivel de individ, organizație, mi ^o care socială etc.)	comportamente de tip rasist, anti-semit etc.	acte de dogmatism politic, fundamentalism religios-politic	autoritarism, totalitarism	pogromuri, genocid, holocaust, terorism politic	fascism, stalinism etc.
	discriminare	fanatism	autoritarism	terorism	totalitarism

În măsura în care actul de negare radicală a democrației se produce deschis, prin violențe, programe politice, formulări legislative, identificarea fenomenului extremist nu pune probleme. În situația în care analiza este limitată la date de opinie, la ceea ce declară oamenii în cazul unor sondaje la baterii de întrebări proiectate de specialiști pe scale de „autoritarism” sau de natură similară, evaluarea extremismului este mult mai dificilă. Extremismul de opinii sau credințe nu există ca atare, ci în cadrul unor polarități atitudinale de tipul „toleranță-discriminare”, „democratic-antidemocratic” etc. Sondajele de opinie nu pot da, în aceste condiții, informații decât despre extremismul potențial și nu pot duce decât la evaluări relative, legate de context, de modul de formulare a întrebărilor etc. Granița dintre extremism și moderație sau antiextremism nu poate fi trasată decât imprecis.

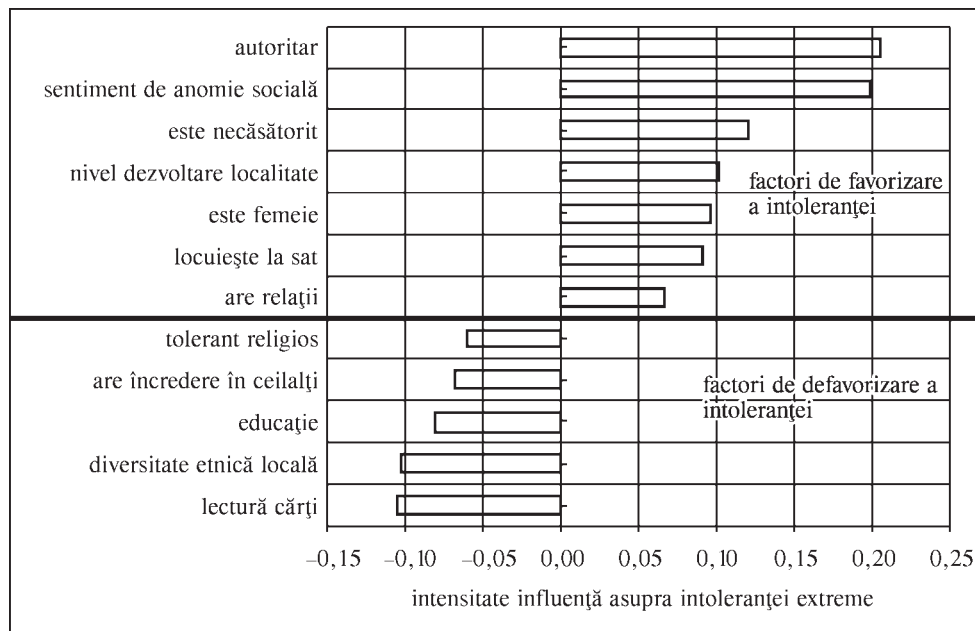


Fig. 1. Factorii care favorizează sau defavorizează atitudinile de intoleranță etnică extremă

Figura prezintă în mod simplificat un model de regresie multiplă cu coeficienții beta. Variabila dependentă este un indice al discriminării etnice extreme (EXTREM) construit ca scor factorial din : patru mă-suri referitoare la acordul că : a) „oamenii de alte naționalități decât cea română ar trebui să părăsească România” ; b) „ar fi mai bine ca maghiarii din România să plece să trăiască în Ungaria” ; c) „rromii ar trebui să fie forțați să trăiască separat de restul societății pentru că nu se pot integra” și d) un indice de numărare a grupurilor etnice pentru care subiectul consideră că este validă afirmația că „în România nu ar trebui să trăiască asemenea persoane”. Indicele de toleranță religioasă este construit ca scor factorial din variabilele G7 c, d, e, conform notației din chestionar. Autoritarismul este măsurat ca scor factorial din variabilele D! a, b, g, i, h, f. Indicele capitalului relațional („are relații”) este dat de număra-re răspunsurilor afirmative la întrebările

A10 a-f. Coeficientul de determinație mul-tiplă pentru ecuație este 0,16.

Persoanele care au atitudini favorabile segregării extreme a grupurilor etnice aderă la opinii de tipul „Rromii ar trebui să fie forțați să trăiască separat de restul societății pentru că nu se pot integra” sau „Oamenii de alte naționalități decât cea română ar tre-bui să părăsească România” (vezi figura 1). Intoleranța maximă la alte grupuri etnice o manifestă persoanele autoritare, puternic marcate de sentimente de anomie socială (de convingerea că țara este coruptă, legile nu lucrează și îmbogățirea se face numai pe căi necinstite). Educația și, în genere, capitalul uman de nivel ridicat contribuie la reducerea intoleranței etnice. Segregarea extremă, pe criterii etnice, este favorizată de niveluri reduse ale educației și ale con-sumului cultural de literatură scrisă. Sub aspect teritorial, mediile cele mai favora-bile segregării etnice extreme sunt satele

relativ dezvoltate, omogene din punct de vedere etnic.

Concluzii

Ideologiile sociale difuze ale naționalismului și ale (in)toleranței etnice sunt puternic legate de: ceea ce știu oamenii, capitalul lor uman (dat de educație, migrație, calificare etc.); ceea ce ei percep în legătură cu drumul economic al vieții lor; starea de anomie pe care o identifică în societate; locul în care trăiesc (stare de dezvoltare a regiunii și a localității, diversitate etnică etc.); orientarea personală în lumea valorilor asociate cu religia, autoritarismul, toleranța morală etc.

Formele agresive ale naționalismului, precum și intoleranța etnică extremă sunt alimentate nu de sărăcia materială, ci de nivelul redus al educației și de percepția difuză a unor stări anomice în societate. Desigur, stocul personal de educație și socializarea de tip autoritarist sunt greu de modificat. În schimb, stările anomice care alimentează neliniști, îngrijorări, mai ales la cei cu resurse reduse de capital uman, sunt realități de spațiu public asupra cărora trebuie să fie focalizată atenția în analizele sociale destinate fundamentării de politici publice.

Spațiile sociale propice intoleranței etnice sunt în special localitățile rurale relativ dezvoltate, caracterizate prin diversitate etnică redusă. La nivel de individ, acestea sunt asociate cu un nivel redus al capitalului uman, dar cu stocuri ridicate de capital relațional.

Opțiunile electorale ale populației par să fie mai puțin sub semnul dezbaterilor în termeni de ideologii naționaliste și mai mult legate de percepțiile de stări anomice anterior menționate. Potențialul electoral al temelor corupției, al proastei funcționări a instituțiilor, a celor juridice în special,

pare să fie, din perspectiva datelor analizate, extrem de ridicat.

În legătură cu naționalismul, a rezultat că, la nivelul populației României, există puternic structurate trei variante de naționalism: identitar accentuat, identitar moderat și de segregare sau de excludere. O a patra stare de mentalitate se regăsește la nivelul celor care au un grad minim de aderență sau de interes pentru temele dezbaterii naționaliste.

O caracteristică esențială a ideologiilor sociale difuze este dată de natura lor contradictorie. Se întâlnesc relativ frecvent (17 procente din eșantionul total) situații în care aceleași persoane se declară în favoarea democrației, dar și a unui regim militar; sau aproximativ 7 procente dintre românii intervievați susțin că „oamenii de altă naționalitate decât cea română ar trebui să părăsească România”, dar, în același timp, declară că ar accepta să aibă maghiari în aceeași localitate sau ca rude, prieteni sau colegi. Contradicțiile provin din combinația inerentă de autoritarism și efecte de dezirabilitate socială, din sensurile diferite pe care oamenii le dau unor termeni etc. Conducere prin „regim militar” a putut să fie uneori interpretată de cei intervievați în sens propriu de „regim politic coordonat de militari” sau în sens larg de „aranjament social bazat pe ordine, disciplină” etc.

Tipul de date cu care am lucrat nu permite o bună estimare a nivelului fenomenelor din domeniul ideologiilor sociale. Nu se poate răspunde la întrebări de tipul: „Câți extremiști sunt în România?” sau „Cât de mare este intoleranța etnică?”. În limita datelor de opinie disponibile, au fost posibile numai dezagregări ale fenomenelor, trecerea de la ideea unui singur tip de naționalism la evidențierea unei tipologii a naționalismului, relevarea rolului pe care diferiți factori sociali îl au în stimularea fenomenelor de toleranță-intoleranță socială¹⁰.

În fine, pentru a contextualiza informația pusă în circuit prin acest material, menționez, în baza unei analize comparative pe care am dezvoltat-o în altă lucrare, că profilul de toleranță/intoleranță al populației românești se încadrează pe deplin în unul dintre patternurile majore identificate¹¹ pentru Europa Centrală și de Est, cu similaritate maximă față de Polonia și Ungaria. În genere, țările foste comuniste din Europa Centrală și de Est (cu excepția

Sloveniei) înregistrează niveluri de intoleranță mult mai ridicate decât restul țărilor europene. În cadrul grupului de țări foste comuniste, atitudinile discriminatorii cele mai intense apar în cazurile Slovaciei, României, Lituaniei și Cehiei. România și Ungaria sunt țările din zonă cu cel mai ridicat indice de manifestare a relativismului valoric în calitate de componentă a toleranței sociale.

Note

1. Ideologiile sunt credințe care fundamentează cursul unor acțiuni. Pregața lor este maximă în luptele politice pentru putere. În astfel de cazuri, ideologiile sunt efectiv instrumente de acaparare sau menținere a puterii. Construcțiile ideologice sunt prezente însă și la nivelul unor strategii de viață individuale sau familiale. Astfel, se poate vorbi despre ideologii ale migrației, antreprenoriale etc. Ideologiile analizate în material sunt „sociale”, în sensul că nu au o elaborare sistematică, instituțională sau de autor. Ele circulă sub formă de credințe, opinii mai mult sau mai puțin structurate, la nivelul populației. Preconcepții care susțin că ideologiile sistematice și cele sociale trebuie citite la fel pentru simplul fapt că poartă nume identice sau asemănătoare trebuie să fie considerate critic. Ideologiile sociale, față de cele sistematice ale elitelor, sunt contradictorii, cu cauze multiple și efecte diferențiate în funcție de context, cu componente multiple sub haina acelorași opinii etc. Este greu de găsit în științele sociale un domeniu în care să fie mai pregnantă relația de incertitudine în procesul de măsurare comparativ cu dificultățile de măsurare a ideologiilor sociale. Aici, setul de indicatori folosit pentru a identifica orientările ideologice poate influența foarte mult rezultatele măsurătorii. Este greu de făcut separarea între ideologia pe care o măsoară și cea proprie autorului. Șansa de a reduce distorsiunile date de o astfel de relație este cu atât mai mare cu cât definițiile sunt mai clare, datele de intrare mai bine culese și algoritmul de prelucrare a lor mai adecvat datelor. Este ceea ce voi încerca să am în vedere în această succintă analiză.
2. „Toleranța este definită [...] ca mod de interacțiune socială bazat pe valorizarea egalității drepturilor de afirmare umană și a relativității contextuale a valorilor.” (Sandu, 2003) „Discriminare” se referă la adoptarea unor comportamente de tratare inechitabilă a unor persoane în baza apartenenței lor de grup. Referențialul principal al noțiunii de „toleranță/intoleranță” este cel atitudinal, iar pentru „discriminare” acesta este de natură comportamentală. Altfel spus, discriminarea este o formă acțională de intoleranță manifestată prin tratarea inegală a unor persoane în baza identității lor sociale.
3. Pentru o introducere sumară a temei în context românesc, cu referire specială la ideologiile difuze de tip conservator-liberal și comunitar-individualist, poate fi consultat Sandu (1999).
4. Sondajul a fost realizat în perioada 1-15 septembrie pe un eșantion reprezentativ la nivel național, format din 1 500 de persoane de peste 17 ani din gospodăriile neinstituționalizate ale populației. Institutul de Politici Publice (IPP) a asigurat finanțarea și coordonarea proiectului, iar GALLUP a cules datele prin sondaj.
5. http://www.gallup.ro/download/IPP—Gallup_CaietSondajExtremism-2003.pdf.
6. Ponderea celor care susțin puternic opinia că „oamenii de altă naționalitate decât cea română ar trebui să părăsească România” este, pe total eșantion, de 9,4%.
7. Afirmările sunt bazate pe rezultate ale interpretării unui model de regresie logistică în care variabila dependentă este „situație de inconsistență în ideologia etnică” (tipul de inconsistență A din tabelul 6), iar predictorii sunt mediul rezidențial, locuire în regiunile intracarpătice (1 – da, 0 – nu), nivelul mediu pe persoană al veniturilor din gospodărie și un indice al locuirii în condiții de diversitate etnică (3 – are rude/prieteni de altă etnie, 2 – are numai vecini de altă

- etnie, 1 – în localitate sunt persoane de altă etnie, dar nu vecine sau prieteni, 0 – în localitate nu sunt persoane de altă etnie și nu are nici rude sau prieteni de altă etnie).
8. Conceptul de „extremism” este unul de tip descriptiv-evaluativ. El descrie, în esență, modul în care oamenii se raportează unii la alții, în condiții de diversitate socioculturală și de diferențiere a resurselor de putere. Evaluarea implicată în conceptul de „extremism” este dublă. Pe de o parte, se referă la raportul dintre modelele de interacțiune umană și normele democrației, iar pe de altă parte, vizează natura radicală sau normală a mijloacelor de acțiune. Acest conținut evaluativ face ca granițele conceptului să fie fluctuante, imprecise. Diferiți judecători, în funcție de diferite scări de valori sau interese politice, operează cu extensii diferite ale conceptului. Extensia maximă este cea în care se asimilează la extremism orice formă de prejudecată, discriminare sau toleranță redusă, indiferent de intensitatea ei sau de mijloacele folosite pentru a susține. Extensia minimă este dată de limitarea noțiunii la cazurile de negare explicită a valorilor democratice prin mijloace violente sau prin acțiuni/ideologii de segregare. În varianta extinsă, „extremismul” se confundă cu „discriminarea”, „intoleranța” și „prejudecata”. În cea restrânsă, se reduce la terorism politic, antisemitism, rasism, pogrom etc.
 9. Pentru domeniul extremismului politic de dreapta, distincția este clar rezumată de Pia Knigge : „În general, două mari abordări pot fi distinse în studiul extremismului de dreapta, se focalizează asupra sistemelor de credințe sau dispoziții individuale și merge în tradiția cercetărilor lui Adorno (1950) asupra personalității autoritariste. Corespunzător, o persoană cu un sistem de credințe de tip extremism de dreapta respinge pluralismul, parlamentarismul și egalitarismul. În plus, extremiștii de dreapta susțin naționalismul puternic agresiv și, frecvent, manifestă prejudecăți față de diferite minorități existente în societate (Ignazi, 1992 ; Lipset, Rokan, 1978 etc.). O a doua mare categorie de abordări în studiul extremismului de dreapta, în mod special în context european, se focalizează pe partidele politice care, în cadrul unui sistem politic, pot fi caracterizate ca orintate spre extrema dreaptă. Dificultatea majoră asociată cu «abordarea-centrată-pe-partide» (*party-approach*) este cea de specificare a criteriilor de identificare a respectivelor partide” (1998, 250).
 10. Regularitățile evidențiate se integrează în seria mai largă a analizelor românești asupra fenomenelor de sociabilitate (Sandu, 2003).
 11. Afirmațiile conținute în paragraf sunt preluate din analiza pe care am efectuat-o cu date din World Value Survey asupra a 25 de țări (Sandu, 2003).

Bibliografie

- Abdelal, Rawi. (2003). *Identity as a variable*, mai.
- Barry, Brian. (2002). Naționalismul. În David Miller (coord.), *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*. București : Editura Humanitas.
- Dogan, Matei. (1999). *Sociologie politică. Opere alese*. București : Editura Alternative.
- Knigge, Pia. (1998). The ecological correlates of right-wing extremism in Western Europe. *Europe Journal of Political Research*, 34.
- Sandu, Dumitru. (1999). *Spațiul social al tranziției*. Iași : Editura Polirom.
- Sandu, Dumitru. (2003). *Sociabilitatea în spațiul dezvoltării. Încredere, toleranță și rețele sociale*. Iași : Editura Polirom.

Abstract

The paper supports the view that nationalism at the level of Romanian population in the years 2000 is an identity phenomenon of multiple facets and determinations. There is not only an aggressive nationalism but also a nationalism of ethnic, tolerant orientation. The aggressive forms of nationalism are supported not by poverty but by low level of education and a high sensitivity to social anomia phenomena. Voting orientations of the population seem to be more under the influence of anomia perception than nationalist ideologies. The electoral potential of anomia feelings is much higher than the potential impact of nationalism.

Primit la redacție : februarie 2004